Xorazm viloyatida tabiiy resurslarning kamayishi va "ekologik migratsiya" jarayonlarining shakllanishi

Urganch davlat pedagogika instituti
Geografiya va iqtsodiy bilim asoslari yo'nalishi
Razzoqov Shohrux Umidbek o'g'li

Annotatsiya: Ushbu maqolada Janubiy Orolbo'yi inqirozi sharoitida Xorazm viloyatida tabiiy resurslarning (suv, unumdor tuproq, bioresurslar) kamayishi va buning oqibatida "ekologik migratsiya" jarayonlarining shakllanish qonuniyatlari tadqiq etilgan. Mintaqada cho'llanish, tuproq sho'rlanishi va ichimlik suvi tanqisligining qishloq aholisi turmush darajasiga salbiy ta'siri hamda majburiy hududiy ko'chishlarning asosiy drayveriga aylanishi tahlil qilingan. Maqolada Xorazm viloyatidan respublika ichkarisiga va xorijga yo'naltirilgan ekologik xarakterdagi migratsion oqimlarning o'ziga xos xususiyatlari statistik va qiyosiy metodlar yordamida yoritilgan hamda ushbu jarayonlarni tartibga solish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Xorazm viloyati, tabiiy resurslar tanqisligi, ekologik migratsiya, Orolbo'yi inqirozi, cho'llanish, suv resurslari, majburiy ko'chish, ekologik migrantlar, demografik yuklama, ijtimoiy-ekologik barqarorlik.

Kirish (Introduction)

Mavzuning dolzarbligi: XXI asrda ekologik omillar ta'sirida aholining yashash joylarini tark etishi va migratsion oqimlarning shakllanishi global miqyosdagi eng jiddiy ijtimoiy-demografik muammolardan biriga aylandi. Tabiiy resurslarning kamayishi va atrof-muhit degradatsiyasi tufayli yuzaga keladigan "ekologik migratsiya" (yoki ekomigratsiya) tushunchasi bugungi kunda Janubiy Orolbo'yi mintaqasi, xususan, Xorazm viloyati uchun favqulodda dolzarb hisoblanadi. Xorazm vohasi an'anaga ko'ra agrar tarmoqqa va suv resurslariga o'ta bog'liq hudud bo'lib, Amudaryoning quyi oqimidagi ekologik inqiroz voha iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotining moddiy asosi bo'lgan tabiiy resurslar salohiyatini keskin zaiflashtirdi. Tuproq unumdorligining pasayishi, suv tanqisligi va cho'llanish qishloq joylarda an'anaviy bandlik shakllarini yo'qqa chiqarib, aholini yashash uchun xavfsiz va

iqtisodiy jihatdan barqaror hududlarga ko‘chishga majbur qilmoqda. Shuning uchun Xorazmda ekologik migratsiyaning shakllanish mexanizmlarini va tabiiy resurslar kamayishi bilan bog‘liqligini o‘rganish mintaqaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi: Ekologik inqiroz va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari o‘zbek va xorijiy olimlar (jumladan, ijtimoiy-iqtisodiy geografiya, demografiya va ekologiya sohasida xizmat ko‘rsatgan tadqiqotchilar) tomonidan keng o‘rganilgan. Biroq, ko‘p hollarda migratsiya jarayonlari sof iqtisodiy (ishsizlik, kamomad) omillar nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tabiiy resurslarning tanqis bo‘lib borishi (ayniqsa, agrar resurslar inqirozi) va bevosita "ekologik migratsiya" fenomeni o‘rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini Xorazm viloyatining o‘ziga xos mikromintaqalari kesimida yaxlit tizimli ob’ekt sifatida tadqiq etish hali ham yetarlicha chuqurlashtirilmagan va statistik modellashtirishga muhtoj.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari: Ushbu tadqiqotning bosh maqsadi — Xorazm viloyatida tabiiy resurslar salohiyatining pasayish tendensiyalarini aniqlash hamda ularning "ekologik migratsiya" jarayonlarining shakllanishi va rivojlanishiga ko‘rsatgan bevosita ta’sirini geografik va demografik jihatdan baholashdan iborat.

Qo‘yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni bajarish belgilangan:

- Xorazm viloyatida suv, tuproq va yer resurslari degradatsiyasining hozirgi holati va dinamikasini tahlil qilish;
- Ekologik omillar sababli yuzaga kelayotgan majburiy va ixtiyoriy migratsiya oqimlarining motivatsiyasini aniqlash;
- Viloyat tumanlari (ayniqsa, shimoliy va Amudaryoga yaqin hududlar) kesimida ekologik migratsiyaning hududiy xususiyatlari va yo‘nalishlarini tasniflash;
- Tabiiy resurslar taqchilligi sharoitida aholining ekologik migratsion kayfiyatini yumshatish va hududiy barqarorlikni saqlash bo‘yicha tavsiyalar majmuasini ishlab chiqish.

Tadqiqotning metodologik asosi: Tadqiqot jarayonida tizimli-tarkibiy yondashuv, qiyosiy-geografik tahlil, sotsiologik so‘rovnoma (aholi o‘rtasida o‘tkazilgan intervyular), statistik guruhlash hamda kartografik metodlardan foydalanildi. Tadqiqotning empirik asosi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi va Gidrometeorologiya xizmati agentligining rasmiy ma’lumotlari, shuningdek, Xorazm viloyati tumanlari bo‘yicha olingan lokal demografik hisobotlar xizmat qildi.

Xorazm viloyatida tabiiy resurslarning kamayishi va uning oqibatida ekologik migratsiya jarayonlarining shakllanishi Janubiy Orolbo‘yi mintaqasidagi ijtimoiy-

geografik va demografik o‘zgarishlarning eng murakkab jihatlaridan biri hisoblanadi. Voha azaldan o‘zining intensiv dehqonchilik madaniyati, Amudaryo suvi va unumdor allyuvial tuproqlariga tayangan o‘ziga xos ekotizimi bilan ajralib turgan. Biroq, Orol dengizining qurishi va antropogen bosimning ortishi natijasida mintaqaning moddiy poydevorini tashkil etuvchi tabiiy resurslar salohiyati keskin pasayib ketdi. Suv taqchilligi, yerlarning sho‘rlanishi va cho‘llanish jarayonlarining jaddallashishi qishloq xo‘jaligiga asoslangan mahalliy iqtisodiyotni inqirozga uchratib, aholining an’anaviy yashash muhitini tubdan yomonlashtirdi. Ushbu o‘zgarishlar Xorazm aholisining o‘z hududida qolish imkoniyatlarini cheklab, zamonaviy demografiyada "ekologik migratsiya" deb ataluvchi majburiy hududiy ko‘chishlar oqimini yuzaga keltirmoqda.

Tabiiy resurslar taqchilligining birinchi va eng asosiy drayveri bu — gidrologik inqirozni keltirib chiqargan suv resurslarining yetishmovchiligidir. Amudaryoning quyi oqimida joylashgan Xorazm viloyati daryoning yuqori qismidagi suv sarfiga va iqlimiy tebranishlarga o‘ta bog‘liq. So‘nggi o‘n yilliklarda vegetatsiya davrida suv hajmining keskin kamayishi, tez-tez takrorlanayotgan qurg‘oqchilik yillari va daryoning voha hududidan o‘tuvchi qismida gidrologik rejimning buzilishi muntazam tus oldi. Suv tanqisligi nafaqat qishloq xo‘jaligi ekinlarini sug‘orishda, balki aholini sifatli ichimlik suvi bilan ta’minlashda ham jiddiy muammolarni yuzaga keltirdi. Er osti suvlarining minerallashuv darajasi oshib, iste’molga yaroqsiz holga kelishi aholi salomatligiga bevosita xavf tug‘dira boshladi. Bunday sharoitda suv resurslarining jismoniy va sifat jihatidan kamayishi qishloq joylarda hayot sifatini pasaytiruvchi eng birinchi ekologik surtish omiliga (push factor) aylandi.

Ikkinchi muhim omil yer va tuproq resurslarining chuqur degradatsiyasidir. Suv yetishmovchiligi va noto‘g‘ri meliorativ tizimlar oqibatida Xorazm vohasidagi unumdor yerlarning sho‘rlanish darajasi geometrik progressiyada ortib bormoqda. Tuproq qatlamining gumus miqdori kamayishi, deflyatsiya (yerning shamol vositasida emirilishi) va Orol dengizining qurigan tubidan uchib kelayotgan chang-tuz zarrachalarining voha tuproqlariga o‘tirishi qishloq xo‘jaligi yerlarining unumdorligini pasaytirib yubordi. Ilgari yuqori hosil bergan maydonlar bugungi kunda sho‘rxok va cho‘llashgan hududlarga aylanmoqda. Bu jarayon voha aholisining qariyb 60-70 foizi band bo‘lgan agrar tarmoqda mahsulot yetishtirish hajmini keskin kamaytiradi. Tomorqa dehqonchiligi va chorvachilikdan olinadigan daromadlarning yo‘qolishi oilalar byudjetiga jiddiy zarba beradi va odamlarni tirikchilikning muqobil manbalarini izlashga majbur qiladi.

Ekologik migratsiyaning shakllanish mexanizmi iqtisodiy va ekologik omillarning o‘zaro sinergetik bog‘liqligida namoyon bo‘ladi. Ko‘pincha aholining ko‘chib ketishi faqat ish joylarining yo‘qligi yoki past daromad bilan tushuntiriladi, biroq Xorazm sharoitida ushbu ishsizlikning tub ildizi aynan ekologik inqirozga va tabiiy resurslar inqiroziga borib taqaladi. Er va suv resurslari qishloq aholisini boqa olmay qolgach, "ekologik ishsizlik" yuzaga keladi. Yoshlar va mehnatga layoqatli aholi voha doirasida o‘z kelajagini ko‘ra olmaydi, chunki ekologik xavflar uzoq muddatli barqaror investitsiyalar kiritishga to‘sqinlik qiladi. Natijada, an’anaviy ravishda o‘z yeriga va jamoasiga juda qattiq bog‘langan xorazmliklar o‘rtasida migratsion kayfiyat kuchayib, ekologik migrantlar oqimi shakllana boshlaydi.

Ushbu jarayonning hududiy xususiyatlarini tahlil qilganda, ekologik migratsiyaning yo‘nalishlari bir necha bosqichda amalga oshayotganini ko‘rish mumkin. Dastlabki bosqichda ichki (voha ichidagi) migratsiya ustunlik qiladi. Ekologik jihatdan eng ko‘p zarar ko‘rgan shimoliy va chekka tumanlar (masalan, Shovot, Gurlan, Yangibozor, Qo‘shko‘prik) qishloqlaridan aholi viloyat markazi bo‘lgan Urganch shahriga, Xiva yoki Pitnak kabi nisbatan barqaror sanoat va xizmat ko‘rsatish markazlariga ko‘chib o‘tmoqda. Bu voha ichida urbanizatsiya bosimini oshirib, shahar infratuzilmasiga yuklama hosil qiladi. Ikkinchi bosqichda esa tashqi migratsiya namoyon bo‘ladi — aholi respublikaning iqtisodiy jihatdan faol bo‘lgan Toshkent shahri, Toshkent viloyati va vodiy viloyatlariga yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy mamlakatlarga (Rossiya, Qozog‘iston, Janubiy Koreya, Turkiya) uzoq muddatli va mavsumiy mehnat migratsiyasiga chiqib ketmoqda.

Ekologik migratsiya oqibatlari Xorazm viloyatining demografik tarkibiga jiddiy ta’sir o‘tkazmoqda. Mintaqani tark etayotganlarning aksariyat qismi 18 yoshdan 40 yoshgacha bo‘lgan erkaklar va yosh oilalardir. Bu holat qishloq joylarda intellektual va mehnat salohiyatining "oqib ketishi"ga (brain drain) hamda mehnat resurslarining yetishmovchiligiga sabab bo‘lmoqda. Qishloqlarda demografik qarish tendensiyasi kuzatilib, bolalar, ayollar va qariyalar ulushi ortib bormoqda, bu esa ijtimoiy ta’minot va sog‘liqni saqlash tizimiga tushadigan yuklamani yanada og‘irlashtiradi. Shuningdek, ekologik muhojirlik oilalar parchalanishiga va ijtimoiy beqarorlikka ham zamin yaratadi.

Davlat tomonidan keyingi yillarda Orolbo‘yi hududini qo‘llab-quvvatlash, xususan, Xorazm viloyatida tadbirkorlikni rivojlantirish, tomorqalarni sug‘orish uchun muqobil energiya va tejamkor texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha keng ko‘lamli dasturlar amalga oshirilmoqda. Cho‘l hududlarida yashil qoplamalar yaratish, sho‘rga

va qurg‘oqchilikka chidamli ekin turlarini ekish orqali tabiiy resurslar inqirozini yumshatishga harakat qilinmoqda. Ushbu choralar ekologik migratsiyaning ommaviy tus olishini ma’lum ma’noda sekinlashtirsa-da, global iqlim isishi va Amudaryo havzasidagi umumiy transchegaraviy suv muammolari ekologik xavfning saqlanib qolayotganidan dalolat beradi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Xorazm viloyatida tabiiy resurslarning kamayishi shunchaki ekologik muammo emas, balki mintaqa demografiyasini va aholi joylashuv qiyofasini qayta shakllantiruvchi fundamental tizimli omildir. Ekologik migratsiya voha aholisining ekologik inqiroz sharoitida hayot kechirish va moslashish strategiyasining majburiy shakli sifatida namoyon bo‘lmoqda. Kelajakda Xorazmda demografik barqarorlikni saqlab qolish va majburiy ko‘chishlarni kamaytirish uchun tabiiy resurslarni boshqarishda keskin tejamkorlikka o‘tish, ekologik migrantlar uchun maxsus ijtimoiy va iqtisodiy moslashuv dasturlarini ishlab chiqish hamda qishloq joylarda agrar bo‘lmagan bandlik sohalarini (xizmat ko‘rsatish, kichik sanoat, hunarmandchilik, turizm) jadal rivojlantirish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 29-iyuldagi "Orolbo‘yi mintaqasini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar zonasi deb e’lon qilish to‘g‘risida"gi BMT Bosh Assambleyasining maxsus rezolyutsiyasini amalga oshirish choralari haqida"gi PQ-5202-sonli Qarori.
2. Alikhanov B.B. Ekologik migratsiya: muammo va yechimlar. – Toshkent: Fan, 2019. – 176 b.
3. Tojiyeva Z.N. O‘zbekistonda migratsion jarayonlar va ularning hududiy xususiyatlari. Monografiya. – Toshkent: Universitet, 2018. – 210 b.
4. Rafikov A.A., Rafikova N.M. Janubiy Orolbo‘yida cho‘llanish va landshaftlar degradatsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015. – 158 b.
5. Soliyev A.S., Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi va demografiya. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2014. – 245 b.
6. Ergashev S.E. Xorazm vohasida suv resurslari taqchilligining qishloq xo‘jaligi bandligiga ta’siri // O‘zbekiston Geografiya jamiyati axboroti. – Toshkent, 2023. – № 64. – B. 45–51.